

УДК 347.65/.68:93/94(091)

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

професор Київського університету туризму, економіки і права

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ*

У статті проведено історико-правовий аналіз основних засад спадкового права в Україні у період перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперій у ХІХ — початку ХХ століття. Зроблено висновок про те, що створення новітньої парадигми українського права неможливе без здобутків і втрат національної минувшини, зокрема в контексті проведення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: спадкування батьківського майна, сімейні поділи (виділи) спадкового майна в українській селянській родині, спадкування за звичаєм, за законом і за заповітом.

Створення новітньої парадигми українського права неможливе без здобутків і втрат національної минувшини. Реформування правової системи та систематизація законодавства України має здійснюватись не лише шляхом рецепції позитивного світового досвіду, а й з урахуванням історичних, національних і культурних особливостей.

Підґрунтям для розроблення теми дослідження стали праці відомих учених О. Л. Барикова, С. Дністрянского, М. В. Калачова, А. Є. Кристера, О. М. Коросташова, О. О. Леонтьєва, В. М. Мухіна, М. В. Никифорака, І. Г. Оршанського, В. В. Тарновського, П. П. Чубинського, С. В. Юшкова. Разом з тим, залишаються певні прогалини у дослідженні інституту спадкування в Україні у період перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперій у ХІХ — початку ХХ століття. Тому це питання є актуальним і потребує самостійного вивчення, що є метою цієї наукової статті.

У другій половині ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. українські землі Східної

Галичини та Північної Буковини входили до складу Австрії, а Закарпаття — до складу Угорщини. Діючі в західноукраїнських землях Галицький цивільний кодекс (1797), провінційні статuti і звичаєве право були скасовані. Натомість — 1 січня 1812 р. було прийнято новий Цивільний кодекс Австрії (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch — ABGB) [1].

Розглянемо головні положення Австрійського цивільного кодексу (1811) щодо спадкового права, норми якого були чинними в українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Під спадщиною (або дідиною) розуміли перехід майнових прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (дідичів) (§ 531, 532). Таким чином, у спадковому праві традиційно було закріплено принцип універсального правонаступництва.

Зазначимо, що поняття «дідина», «батьківщина» і «материзна» в науковій літературі містять досить суперечливу інформацію. Так, на думку П. П. Чубин-

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

ського, дідизна — це родове майно; батьківщина — це майно, подароване батьком при вступі дітей до шлюбу або набуте батьком разом із синами й іншими членами сім'ї у подружньому житті; материзна — це посаг, тобто майно, принесене дружиною в дім чоловіка.

У Російській імперії, у тому числі й в Лівобережній Україні, термін «дідизна» мало вживаний, натомість запроваджуються терміни російського права «наследственный», «благоприобретенный», які вживаються вже в іншому контексті.

Спадкове право Австрійської монархії, до складу якої входили західноукраїнські землі, базувалося на законі, на договорі і на заповіті (§ 531). Заповіт допускалося вчиняти як усно, так і письмово. Крім того, дозволялось безоплатне заповідальне розпорядження про видачу спадкоємцеві певної суми або речей, тобто легат (§ 535) [2].

Розглянемо основні положення спадкування *за заповітом*. Відповідно до § 552, 553 Австрійського цивільного кодексу (1811) заповітом є оголошення волі власника майна або частини його винятково на випадок смерті одній або кільком особам. Якщо ім'я спадкоємця (діди́ча) у передсмертній заяві не названо, то таке спадкування називалося «кодициль». У заповіті виражалася воля лише однієї особи (спадкодавця), а тому він був односторонньою угодою. Саме в заповіті спадкодавець виражав свою волю та заповідав все майно одному спадкоємцеві (діди́чу) або лише якусь частку. Тоді решта часток спадщини (діди́зни) успадковувались за законом іншими діди́чами. Коли ж у заповіті частка спадщини не вказана, то вся спадщина ділилася порівну між усіма діди́чами [3].

Для дійсності заповіту вимагалася наявність двох умов: свідома воля у момент складання заповіту (§ 565); дієздатність спадкодавця в момент відкриття спадку (§ 566—567) [4]. За нормами Литовського статуту не мали чинності заповіти неповнолітніх, ченців, не відділених дітей, відданих за рішенням суду під чужу владу, полонених, божевільних, двірцевих слуг, вигнаних за межі держави і позбавлених честі. До цього переліку, за нормами Магдебурзького права, додано відданих у заставу, мар-

нотратців, засуджених до страти, тих, хто має фізичні вади (німі, глухі, сліпі).

На відміну від російського й українського права, за яким заповіти неповнолітніх були недійсними, австрійське цивільне право дозволяло неповнолітнім, тобто особам, що не досягли 18 років, заповідати в нотаріальній формі й усно в суді [5].

Австрійський закон передбачав можливість укладення спадкового договору між подружжям як на все спадкове майно, так і на його частину (§ 602) [6].

Щодо форми волевиявлення, то заповіт можна було вчиняти у суді чи поза судом, письмово чи усно, письмово у присутності свідків чи без них (ст. 577). Щодо кількості свідків, то зазначалося, що повинно бути не менш ніж три (ст. 579).

Спадкування *за законом* за Австрійським цивільним кодексом (1811) було засноване на кровному спорідненні. До першого коліна входили особи, що мали одну кров зі спадкодавцем: його діти та їхні нащадки. До другого коліна належали батько й мати спадкодавця, його рідня та їхні нащадки. До третього коліна належали діди разом із ріднею батьків і їхніми нащадками. До четвертого коліна належали тільки перші прадіди спадкодавця разом із нащадками (§ 731). Близькість кровності визначалася лініями та ступенями. Зв'язок однієї особи з іншою через народження створював ступінь, а зв'язок ступенів складав лінію. Ступінь, від якого продовжуються лінії, називався коліном. Діти першого ступеня (незалежно — чоловічого чи жіночого роду) успадковували всю спадщину в рівних частках. Онуки за життя батьків і правнуки за живих онуків не мали права на спадщину (§ 732). Коли не було живих спадкоємців першого коліна, то закликалися спадкоємці другого коліна (§ 735). Коли вмирили родичі спадкодавця без нащадків, то спадок переходив у третє коліно (§ 738). Після повного вимирання родичів третього коліна до спадщини закликалися родичі четвертого коліна (§ 741) [7].

Законнонароджені діти вважалися спадкоємцями батьківського майна і перебували під їхньою владою до повноліття та виділу із сім'ї у випадках шлюбу. Позашлюбним дітям батьки не могли

віддавати майно, обходячи законнонароджених. Вони брали участь в успадкуванні лише материнської спадщини та майна її родичів (§ 754) [8].

Автор робить висновок, що родинний принцип, започаткований римським правом, посів пануюче становище в країнах, які прийняли римське право. В Українській гетьманській державі (Військо Запорозьке), в якій правова система ґрунтувалась на нормах звичаєвого права, сімейний принцип спадкування був основним. Особливістю спадкування, за українським звичаєвим правом, було те, що в українській селянській родині мали місце спадкові поділи (виділи) за життя чи після смерті спадкодавця, а не спадкування за законом.

За Австрійським цивільним кодексом, посаг визначався батьком. Від його волі залежав розмір посагу. Після смерті батька, що не залишив заповіту, за життя братів доньки одержували посаг із 1/4 частини всього майна. У західних губерніях, як і на Лівобережній Україні, посаг забезпечувався вином, оформлявся виновим записом при попередній домовленості батьків про шлюб.

Переживше подружжя мало право на 1/4 сімейного спадкового майна, а з майна родичів покійного або майна дідів — на 1/2 спадщини. Коли ж не було законних спадкоємців першого чи другого ступеня, то переживше подружжя успадковувало все майно (§ 757). Розлучене подружжя з власної вини не мало законного спадкового права (§ 759) [9].

Слід також зазначити, що за Австрійським цивільним кодексом обов'язкова частка відрізнялася від спадкової частки. Спадкодавець у спадковому розпорядженні визначав своїм дітям, а коли їх не було, то своїм родичам обов'язкову спадкову частку (незалежно від чоловічого чи жіночого роду). Адаптованим дітям належала також обов'язкова частка (§ 763 [10]). Згідно з § 765 кожній дитині призначалась як обов'язкова частка 1/2 того, що одержала б вона при спадкуванні за законом [11]. Переживше подружжя не мало права на обов'язкову частку, але воно мало право на довічне належне утримання (§ 796) [12].

Закон (§ 768) передбачав випадки, коли дитину можна було позбавити спадщи-

ни: 1) коли вона змінила християнську віру; 2) коли вона лишила спадкодавця в біді, без допомоги; 3) якщо її засудили до довічного ув'язнення чи 20-річного покарання; 4) за аморальний спосіб життя. За тих самих причин можна позбавити спадщини і родичів (§ 769) [13].

За українським звичаєвим правом, що ґрунтувалося на нормах Литовських статутів, відмовитись від дітей і позбавити їх спадщини можна було лише у випадках, коли діти: били батьків; захопили батьківські маєтки; доносили на батьків; відмовлялися взяти батьків на поруки; за аморальний спосіб життя; не утримували старих батьків; відмовлялись викупити батьків з полону.

На більшості українських земель, що перебували у складі Росії, до 40-х років XIX ст. продовжувало діяти українське звичаєве право, зберігали чинність статут Великого князівства Литовського (1588) й збірники Магдебурзького права. Російське законодавство в цей період застосовувалось лише на території Південної (Степової) і Слобідської України. У першій половині XIX ст. під керівництвом відомого державного діяча, автора плану ліберального устрою Росії М. М. Сперанського, була проведена кодифікація права, результатом якої стало Повне зібрання законів Російської імперії в 46-ти томах (включало в хронологічному порядку законодавство з 1649 по 1825 рр.) та Звід законів Російської імперії в 15-ти томах (включав чинне законодавство, систематизоване за галузями права).

За російським дореволюційним правом, у спадковому праві проводилася ідея забезпечення матеріальних інтересів спадкоємців прямої лінії і бічних спадкоємців із наданням переваги чоловікам. Майно переходило до спадкоємців **за заповітом** або **за законом**. Заповіти укладалися особою «за здорового глузду і твердої пам'яті», яка досягла 21-річного віку. Законодавство встановлювало умови для визнання заповіту дійсним. Оскільки для визнання заповіту дійсним вимагалася свідома воля, не визнавалися дійсними заповіти психічнохворих, якщо вони були складені під час божевілля. Визнавалися недійсними заповіти неповнолітніх, монахів (за винятком осіб,

які належали до церковної влади) і осіб, які були позбавлені судом усіх прав стану (ст. 839) [14]. Заповідач мав право заповісти своє майно будь-кому — родичу або неродичу. Проте деякі обмеження були встановлені, зокрема щодо прийняття спадщини. Так, не мали сили заповіти нерухомості на користь євреїв, поляків та іноземців у тих місцевостях, в яких вони не мали права володіти нерухомістю. Не могли передаватися за заповітом і деякі види майна, зокрема не належало заповідати родове і майоратне майно (ст. 833) [15].

З'ясовано, що декілька особливих правових норм для Полтавської і Чернігівської губерній, що стосувалися заповітів, були чинними на всій території Російської імперії. Так, на підставі думки Державної ради від 15.04.1842 р. встановлювалося, що набуте майно можна заповідати у повну власність або у тимчасове володіння і користування [16].

Слід зазначити, що «Положення про духівниці» від 01.10.1831 р. знало заповіти двох видів: нотаріальний і домашній. Крім того, були відомі заповіти, які склалися за виняткових обставин з недотриманням установленної форми. Це були військово-похідні, морські, лікарняні, закордонні, селянські заповіти, або заповіти, укладені вдовою. Ці заповіти визнавалися дійсними, хоч при їх складанні не було дотримано всіх формальностей [17].

Таким чином, виходячи з положень звичаєвого права України, у Полтавській і Чернігівській губерніях в окремих випадках можна було засвідчувати заповіти вдома в присутності членів повітового суду і двох свідків (ст. 866). При складанні заповітів жінкам заборонялося бути свідками (ст. 876).

Спадщиною *за законом* російське цивільне право визнавало сукупність майна, прав і зобов'язань, що залишилися після померлого без заповіту. Успадкування за російським законом передбачалося у таких випадках: спадкодавець залишав родове майно; спадкодавець не залишив заповіту; залишений заповіт визнавався судом недійсним; власник позбавлявся всіх прав стану; чернець не розпорядився своїм майном до свого постригу в ченці.

До спадкування могли запрошуватися всі кровні родичі в порядку кровної спорідненості. Найближче право спадкування мали родичі чоловічої статі по низхідній лінії, тобто сини померлого. Спадкоємцями могли бути як сини, так і доньки, однак перевага надавалася першим. Якщо не було синів, спадкоємцями ставали онуки, за відсутності внуків — правнуки. Доньки при живих братах отримували 1/14 частину нерухомого майна і 1/8 рухомого майна. За відсутності низхідних спадкоємців чоловічої статі до спадкування запрошувалися спадкоємці жіночої статі: доньки, онучки. Якщо не було низхідних спадкоємців, спадщина переходила до родичів бічних ліній. За відсутності таких родичів спадкоємцями ставали батьки [18]. Щоправда, якщо померлі діти були бездітними, то батьки одержували їхнє набуте майно в довічне володіння, без права розпорядження (ст. 962).

Особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення передбачали, що батьківське майно, отримане синами шляхом спадкового виділу, і посаг доньки (які померли бездітними), поверталось батькам. Набуте ж дітьми майно батьки одержували в довічне володіння, без права розпорядження. Отже, у Лівобережній Україні права батьків щодо спадкування майна після смерті своїх бездітних дітей були значно ширшими, ніж у решті російських губерній.

Не оминув увагою законодавець проблеми спадкування подружжям. Подружжя, у випадку смерті одного із них, одержувало так звану «указну частину» спадку у вигляді 1/7 нерухомого і 1/4 рухомого майна. Крім того, один із подружжя мав право заповідати родове майно у довічне користування іншому. Особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення передбачали, що подружжя у випадку смерті одного із них отримувало у спадщину 1/3 всього майна, а якщо дітей не було — усе майно. Вдова отримувала спадкове майно у довічне володіння, а не у власність [19].

Окремо варто зазначити: якщо після смерті свекра з родичів нікого не залишалося, крім невістки, то в Росії майно часто відходило общині, а в Україні — невістці.

На відміну від загальноросійського цивільного законодавства, особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення встановлювали також тимчасовий поділ спадщини [20].

Таким чином, проведений аналіз спадкового права України у період перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперій дозволяє зробити такі висновки.

1. Звернення до історичних витоків спадкового права є ефективним підґрунтям для реформування спадкового законодавства України, зокрема в контексті проведення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

2. В Австро-Угорській імперії, до складу якої входили українські землі, у спадковому праві діяв принцип універсального правонаступництва. Спадкове право базувалося на законі, на заповідальному

розпорядженні (договорі) і на заповіті. На відміну від російського й українського права, австрійське цивільне право дозволяло неповнолітнім заповідати у нотаріальній формі й усно у суді.

3. Особливими для Лівобережної України правилами встановлювалася більша залежність дітей від батьків, надавалося більшого значення родинним зв'язкам у шлюбно-сімейних і спадкових відносинах, суворіше охоронялося майно власника від незаконних посягань на нього, надавалася більша свобода суб'єктам цивільних правовідносин у розпорядженні належним їм майном, передбачалася більша кількість цивільно-правових угод, ніж це було встановлено загальноросійськими правилами.

На Лівобережній Україні до 1917 р. продовжували діяти окремі норми звичаєвого права, особливо щодо права спадкування українських селян.

ПРИМІТКИ

1. Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX—XIX століття) : монографія / О. І. Нелін. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. — С. 209—214.
2. Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. — Відень, 1910. — Т. 1. — С. 161.
3. Там само. — С. 165.
4. Там само. — С. 168—169.
5. Там само. — С. 169.
6. Там само. — С. 177.
7. Там само. — С. 206—208.
8. Там само. — С. 212.
9. Там само. — С. 213—214.
10. Там само. — С. 215.
11. Там само. — С. 216.
12. Там само. — С. 224.
13. Там само. — С. 217.
14. Там само. — С. 204.
15. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Т. 10. — Свод законов гражданских и межевых. — С. 146—147.
16. Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX—XIX століття) : монографія / О. І. Нелін. — ВПЦ «Київський університет», 2014. — С. 199—200.
17. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні : від минувшини до сьогодення : монографія / О. І. Нелін. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 93—100.
18. Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX—XIX століття) : монографія / О. І. Нелін. — ВПЦ «Київський університет», 2014. — С. 201—204.
19. Там само. — С. 204.
20. Там само. — С. 204—205.

Нелин Александр. Особенности наследования в Украине в период пребывания в составе Российской и Австро-Венгерской империй в XIX — начале XX века: историко-правовой аспект.

В статье проводится историко-правовой анализ основных начал наследственного права в Украине в период пребывания в составе Российской и Австро-Венгерской империй в XIX — начале XX века. Сделан вывод о том, что создание новейшей парадигмы украинского права невозможно без достижений и потерь национального прошлого, в частности в контексте проведения адаптации национального законодательства до законодательства Европейского Союза.

Ключевые слова: наследование отцовского имущества, семейные разделы (выделы) наследственного имущества в украинской крестьянской семье, наследование по обычаю, по закону и по завещанию.

Nelin Olexander. Some special features of succession in Ukraine in the period of being a part of the Russian and Austro-Hungarian Empires in XIX — early XX centuries: historical and legal aspect.

In the article the author carries out historical and legal analysis of some basic principles of hereditary law in Ukraine in the period of its being a part of the Russian and the Austro-Hungarian Empires in XIX — early XX centuries. The conclusion has been made that formation of novel paradigm of Ukrainian legislation is impossible without acquisition and loss of national past, especially in the context of adaptation of national legislation to the one of European Union.

Key words: succession of parental property, household shares of inheritable property in Ukrainian rural family, customary succession, hereditary succession and testate succession.